

Birutė JASIŪNAITĖ

*Vilniaus universitetas***MALDELĖS Į JAUNĄ MĒNULĮ RYTŲ LIETUVOS FOLKLORE:
ETNOLINGVISTINIS ASPEKTAS***

*Jaunas mėnuli,
Aukso rageli!
Tau pribūtėlė,
Man sveikatelė!*

Adūtiškis

§ 1. Jauną mėnulį pamatęs, mauk greičiau ranką pirštinėn ir žegnokis LMD (Tvr). Šis tvarečėnų patarimas reiškia, kad žmogus laimingai gyvens tol, kol vėl stos jaunatis – visą mėnesį. Žegnojimas ne plika, bet pirštinėta ranka užtikrina, kad būsi turtingas (t. y. ne plikas). Toks paprotys žinomas ir kitose vietose: Salakė, Dusetosė, Zarasuosė (Balys 2003, 234). Tokie dalykai skeptiškam XXI a. pradžios žmogui kelia šypsena, bet dar palyginti neseniai, mūsų senelių laikais, jais buvo rimtai tikima. Etnolingvistui ypač įdomūs tokie atvejai, kur minimi ne tik žmogaus veiksmai (žegnojimas), tų veiksmų objektai (jaunas mėnulis) ar kokie nors daiktai (pirštinėta ranka), bet esama ir tam tikro trumpo, kartais eiliuoto teksto. Tai žodinė (verbalinė) apeigos dalis. Žinomas mūsų etnologas bei tautosakininkas J. Balys tokius tekstus pavadino maldelėmis į jauną mėnulį. Visą jų pluoštą (apie 60) jis yra paskelbęs savo veikale „Liaudies magija ir medicina“ (pirmasis leidimas – 1951 m. Amerikoje, naujai išleista 2003 m. Lietuvoje). Tuoju po karo Lietuvoje nei religija, nei magija, kaip žinia, nebuvo pageidaujamos. Todėl reikia tik dėliauti, kad kaip tik šiuo metu rengiamas spaudai¹ didelės apimties lietuvių užkalbėjimų rinkinys, tapsiantis vėlesnių lingvistinių, etnolingvistinių ar folkloristinių tyrinėjimų pamatu.

§ 2. Šiandien maldelių į jauną mėnesį užfiksuota jau net keletas šimtų², o tai žymiai palengvina jų tyrimą. Tokių tekstų užrašyta iš 75 skirtingų Lietuvos vietovių.

* Straipsnis parengtas vykiant Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamą projektą *LITTERA: Lietuvių tautinis identitetas XVI–XX a. kultūrų dialogo kontekstuose*.

¹ Prie šio didelio ir sudėtingo darbo daugiausia yra prisidėjęsios tautosakininkė D. Vaitkienė bei jauna Maskvos filologė, lietuvių kalbos bei tautosakos tyrinėtoja M. Zavalova. Pirmiausia pasirodys leidinio elektroninė versija (LUŠ).

² Laimei, tokių tekstų dar tebėra išlikusių vyresniosios kartos atmintyje. Man ir pačiai teko jų užrašyti visiškai neseniai, renkant tarmės medžiagą Antalieptėje (Zarasų raj.) 2004 m. vasarą, pvz.: Jaunas mėnuo jaunelaitis sėdi danguj kai ponaitis; jam dilt, man gyvent, jam pilnystė, man dangaus karalystė (užrašyta iš Z. Kavaliauskaitės-Ylienės, g. 1938 m. Pžemio km.).

Kaip matyti iš geografinių nuorodų, maldelės į jauną mėnesį labiausiai paplitusios didelėje Rytų Lietuvos teritorijoje. Visų pirma tai pasakytina apie rytų aukštaičių vilniškių tarmės plotą: įvairų šių tekstų variantų užrašyta Adūtiškyje, Mielagėnuose, Ceikiniuose, Švenčionysė, Ignalinoje, Kałtanėnuose, Paringyje, Kazitiškyje, Salakė, Dūkšte, Daugėliškyje, Palūšėje ir kitose vietose. Gana gausiai jų randama ir uteniškių teritorijoje: tokių maldelių žinoma iš Utenės, Spitrėnu, Daūgailių, Antālieptės, Dusetų, Antāzavės, Degūčių, Saldūtiškio, Taurāgnų, Rōkiškio, Ragėlių ir kitų apylinkių. Mažiau jų užfiksuota šiaurės rytų aukštaičiuose, panevėžiškių bei širvintiškių plote: čia minėtinas Žeimėlis, Šeduvā, Ramýgala, Daujėnai, Pasvalys, Vadōkliai, Žėlva, Ukmergė. Maldelės į jauną mėnesį įprastos ir pietų aukštaičių folklorui. Čionai jos paplitusios Varėnės, Merkinės, Marcinkonių, Kabėlių, Alytaūs, Ālovės, Nedzingės, Valkiniņku, Kāpčiamiesčio, Krosnės apylinkėse. Vakarų aukštaičių plote maldelių randama dzūkų paribiais: Prienuose, Stākliškėse, Kaišiadorysė, užrašyta jų ir Jūrbarko apylinkėse. O štai žemaičiuose tai palyginti retas dalykas: mus dominantys tautosakos tekstai žinomi kai kuriose pietinėse vietovėse: tai Keimė, Tauragė, Lýduvėnai, Pāgramantis, Krāžiai. Šiaurės žemaičių plote, kiek man žinoma, maldelių į jauną mėnesį kol kas neužfiksuota.

Plačiau aptarti tokių folkloro tekstų paplitimą verčia jų skolinimosi problema, kurią J. B a l y s (2003, 227) yra palikęs atvirą: neaišku, kas iš ko juos skolinasi: baltai iš finougrų, finougrai iš baltų, o gal ir vieni, ir kiti galėjo pasiskolinti iš slavų? Čia reikėtų pridurti, kad maldelės į jauną mėnesį paplitusios aktyvių kalbinių kontaktų zonoje, kur pramaišiu vartojamos ne tik lietuvių, bet ir gudų bei lenkų kalbos: čia minėtinos Trākų, Molėtu, Adūtiškio apylinkės. Užfiksuota jų ir lietuviškosiose Baltarusijos salose: Lazūnuose, Pelesojė.

§ 3. Etnolingvistui, kaip žinia, visada rūpi lyginti skirtingų kalbų bei kultūrų faktus. Tačiau norint, kad toks lyginimas būtų pagrįstas, pirmiausia pravartu įvairiais aspektais išnagrinėti lietuviškąją medžiagą, o tik tada atsargiai spręsti apie skolinimosi galimybes. Etnolingvistiškai žiūrint, maldelės į jauną mėnesį įdomios keliais aspektais. Pirmiausia tai aiškiai sakralinio pobūdžio tekstai, susiję su gydomąja magija: į mėnesį kreipiamasi, tikintis iš jo grožio ir sveikatos. Vadinasi, čia susiduriame su tikėjimu magiškąja žodžio galia, su žmogaus troškimų išsipildymu. Maldų bei užkalbėjimų tekstams greta komunikacinės bei apeliatyvinės labai būdinga dar ir maginė kalbos funkcija: jie ekspresyvūs, įtaigūs, pasižymintys emocijne įtampa. Tokiose maldelėse kreipiamasi į negyvosios gamtos objektą, tikintis paveikti jį savo naudai, pelnyti jo palankumą bei pagalbą. Žodis čia vartojamas ne vien komunikacijai reikšti: jis turi paslaptingos antgamtinės jėgos. Tokių maginių tekstų kalba labai priartėja prie poetinės kalbos: ji paprastai esti vaizdinga ir išraiškinga (K a r a l i ū n a s 1997, 159). Tai didina teksto estetinę vertę. Kita ver-

tus, etnolingvistui įdomios ir atskiros maldelių į jauną mėnesį detalės: jose pasitai-ko pasisveikinimų, gero linkėjimų, krikščioniškų maldų intarpų, joms būdinga sa-va ir skolinta poetinė leksika. Vis dėlto etnolingvistui bene patraukliausi labai gausūs ir įvairūs tokių maldelių kreipiniai, apie kuriuos verta pakalbėti plačiau.

§ 4. Iš karto krinta į akis ta aplinkybė, kad palyginti nedidelės apimties malde- lėse vartojama tiek daug kreipinių į jauną mėnesį: sudėję į krūvą visas jų formas bei modifikacijas, gauname gana įspūdingą skaičių – 94 skirtingus vienetus. Absolu- tiu jų dauguma yra tradiciniai maloniniai kreipiniai – melioratyvai³. Pirmiausia tai byloja apie aukštą jauno mėnulio statusą, apie tai, kad šis dangaus šviesulys – garbinimo objektas. Kaip rašo garsi mūsų archeologė, lietuvių etninės kultūros bei mitologijos tyrinėtoja M. Gimbutienė (1994, 16tt.), svarbiausia šio dan- gaus kūno garbinimo priežastis tikriausiai buvo mėnulio formų kaita, vadinamo- sios mėnulio fazės. Žmonės ypač daug dėmesio jau senaisiais laikais skirdavo jau- načiai: tikėta, kad mėnulio išnykimas delčioje ir jauno pasirodymas neša gerovę, šviesą ir sveikatą. Mėnulio gerbimo pėdsakų randama ir materialiojoje kultūroje. Saulė ir mėnuo nuolat pasirodo priešistoriniame Europos kraštų mene. Jau neoli- to laikais, pačiame žemdirbystės priešaušryje, tokių simbolių aptinkama kerami- koje. Žalvariniai, sidabriniai ir auksiniai jauno mėnesio pavidalo pakabučiai pla- čiai žinomi Europos teritorijoje žalvario ir geležies amžiais: jie paplitę nuo Prancūzijos iki pat Uralo kalnų. Tokio pobūdžio papuošalų Rytų Lietuvoje randa- ma jau iš III–IV a., vėlyvojo Romos laikotarpio. Vadinasi, ir mus dominantys tau- tosakos tekstai gali būti senų laikų palikimas.

§ 5. Atsižvelgiant į anksčiau minėtus faktus bei samprotavimus, kreipinių į jau- ną mėnesį analizę parankiausia pradėti nuo pavyzdžių, iš kurių matyti, kad šis dangaus šviesulys laikomas arba dievybe, arba jam priskiriamos dieviškosios ga- lios. Maldelėse į jauną mėnesį iš viso užfiksuota 10 tokių kreipinių, pvz.: *danguis šviesūs dievaitėli* Ant, Dgč, *dievaičiūli* Pls, *diėve karūnaiti* Ant, *Diėvo jaunikaiti* Ign, *Diėvo karalaitis* Slk, Dgl, Rš, *Diėvo sūnūs* Švnč, Ml, *panōs Marijos sūnaitis* Antz, *mōtinos švenčiausios sūnaitis* Mlt, *sūnūs Diėvo* Kš, *šiōs dienōs aniuolaitis* Dkšt. Kai kurie pavyzdžiai neabejotinai susiję ne su pagonybės, bet krikščionybės tradicijo- mis: tai matyti iš pačios jų leksinės sudėties: *panōs Marijos sūnaitis*, *mōtinos švenčiau- sios sūnaitis*. Įdomu, kad čia jaunas mėnuo tarsi užima Kristaus, Dievo sūnaus, vietą. Kitur šis dangaus kūnas tiesiai ir vadinamas *Diėvo sūnumi*⁴. Tokie faktai

³ Dėl terminų pejoratyvas „peikiamasis žodis“ bei melioratyvas „meilus, palankumą reiškiantis žodis“ bei siūlymų juos pakeisti žr. J a s i ū n a i t ė 1998, 58, 24 išnaša.

⁴ Panašių faktų randame ir mūsų kaimynų latvių liaudies tradicijose. Dažniausiai jų liaudies dainos mini arba tiesiog Dievo sūnų, arba apskritai Dievo sūnus. Mįslėje Dievo sūnumi vadinama šviesa: Nerībēja, nedimdēja, te atbrauca *Dieva dēls* „Nei dundėjo, nei trinksėjo, Dievo sūnus atva- žiavo (šviesa)“. Kituose variantuose įminimas yra saulė (Š m i t a s 2004, 25).

verčia daryti išvadą, kad panašaus pobūdžio tekstuose atskirti pagoniškuosius elementus nuo vėlesnių krikščioniškųjų ne taip jau paprasta: anot taiklaus J. B a l i o (2003, 226) pastebėjimo, dažnai čia stambeldiškos sąvokos yra sumišusios ir surizgusios su krikščioniškomis į vieną pynę. Prie tokio „surizgimo“ daug prisideda ir kalbos, konkrečiai – frazeologijos, dėsniai, ypač vadinamoji komponentų kaita. Kaip pavyzdį galima panagrinėti iš Dūkšto apylinkių žinomą išplėstinį melioratyvą *šiōs dienōs aniulāitis*. Kituose maldelės variantuose šio melioratyvo elementai gali kisti, pvz.: *šiōs dienōs karalāitis* Rš, Dglš, *šiōs nedēlios karalāiti* Sld. Pastarieji du kreipiniai logiškai pagrįsti: juk garbinamas ne šiaip dangaus šviesulys, o tik jaunas, trijų vakarų mėnulis, vadinasi, vėliau maldelė nebeturi galios – mėnesėlio „karaliavimas“ baigiasi⁵. Iš to galima atsargiai spręsti, kad žodis *aniulāitis* bus patekęs į tekstą vėliau kaip *karalāičio* substitutas. Šią išvadą sustiprina ir tai, kad *aniulāitis* žinomas tik iš Dūkšto ir Kaniūkų variantų, o *karalāitis* tokių maldelių tekstuose pasitaiko palyginti dažnai – jis užfiksuotas net 35 vietovėse. Pasakymas *diēve karūnāiti* galėjo atsirasti iš žodžio *karūnā* migloto supratimo: aukso bei sidabro karūnos maldelių į jauną mėnesį tekstuose minimos kelis kartus, pvz.: tau pilnatis ir *karūnā* Zr, tau aukso *karūnā* Slk, Kp, tau garbė ir *karūnā* Slk, tau sidabro *karūnā* Ds, tebūna tau *karūnā* LzŽ. Ypač „įtartini“ tie Sālako, Kietaviškių bei Kaišiadorių tekstai, kuriuose greta *karūnos* dar minima ir *furtūnā* „laimė, sėkmė“: tau *karūnā*, man *furtūnā* Slk, Kš, Ktv, nes čia turime du iš eilės skolintus žodžius, kurie dar ir surimuoti. Labai panašu, kad bent jau pastarieji tekstai gali būti skolinti iš lenkų folkloro⁶. Aišku, pasakymui *diēve karūnāiti* įtakos galėjo turėti ir bažnytinė ikonografija: čia Jėzus ir Marija dažnai vaizduojami kaip valdovai, su karūnomis ant galvų. Prisimintina, kad ir mėnulio pjautuvas yra vienas iš Marijos atributų: tai ypač būdinga medinėms dievdirbių skulptūrėlėms. Maloniniai kreipiniai į jauną mėnesį *Diēvo jaunikāiti* Ign ir *Diēvo karalāitis* Slk, Dgl, Rš galėjo nesunkiai atsirasti pagal jau minėtų *Diēvo sūnāičio* ar *Diēvo sūnāūs* analogiją.

§ 6. Apibendrinant galima pasakyti, kad iki šiol nagrinėtieji kreipiniai ne tik nelabai „pagoniški“, bet neretai ir skolinti ar bent jau turi skolintų elementų

⁵ Tai matyti iš tiriamų tekstų komentarų, kuriuose aiškinama, kada reikia atlikti gydomosios magijos veiksmus, plg.: Pirmą jauno vakarą (kai tik pirmą vakarą pamatai mėnulį) išeiti į orą, su dešinės rankos nykščiu prispausti skaudantį dantį ir, pakėlus akis į mėnulį, kalbėti sekančius žodžius Alvt; Trečią vakarą užstojus jaunam mėnuliui, išeiti laukan, pamačius mėnesį sustoti ir nepajudėjus iš vietos pašlapinti karpas vandeniū Jnš, Plv. Antrasis burtas neturi žodinės (verbalinės) dalies.

⁶ Pvz., Witaj książe w nowej koronie – tobie niebo i *koruna*, a nam zdrowie i *fortuna* KomPAE 55 (cituojuama pagal D. Vaitkevičienės rengiamą spaudai lietuvių užkalbėjimų rinkinį). LKŽ skolinio *furtūnā* ar jo fonetinių variantų (*furtūnā* ir pan.) visai nepateikia, o be reikalo: informacija apie jų paplitimą šiuo atveju būtų naudinga.

(pažyminių). Iš dešimties šios grupės pavyzdžių tik du galima laikyti neabejotinai lietuviškais: tai antalieptiškių *dangaūs šviesūs dievaitėli* bei pelesiškių *dievaičiūli*. Etnolingvisto širdžiai mielas mėnulio vadinimas *dievaičiu* – tarmėse žinomas reiškinys, paplitęs Baltarusijos salose, pvz.: *Dievaitukas* pasirodė Pls, *Dievaitūlis* žibina Rod, Nūnai šviečia *dievaitis* Arm, Tai, mano broliukai, tai tavę neužžibins nei saulėka anei *dievaitūlis* TDr IV 178, *Dievaičiūlis* pilnaty Pls. Pačioje Lietuvoje žodis irgi pasitaiko, tik jis vartojamas frazeologiniuose junginiuose reikšme „tam tikras laiko tarpas, mėnuo“, pvz., Dubičiuose užrašytą frazeologizmą *dievaičio* su *dievaičiu* nesuveda „neužtenka mėnesio algos“. Taigi, pelesiškių kreipinys į jauną mėnesį *dievaičiūli* yra neabejotinai senas ir įdomus kalbos faktas, bylojantis mums apie šio dangaus šviesulio dieviškumą. Kita neabejotinai sena žodžio *dievaitis* (žinomas ir senesnis fonetinis variantas *deivaitis*) reikšmė yra „perkūnas“, pvz.: Kad tave *deivaitis* (perkūnas)! B, *Dievaitis* griauja R, Kad tave šventas *dievaitis*! B⁷. Todėl labai įdomus yra faktas, kad keliuose maldelių į jauną mėnesį variantuose (jie užrašyti Antalieptėje ir Ragėliuose), užuot kalbėjus apie kitiems tekstams įprastą *Diėvo karalystę*, minima *perkūno karalystė*. Antalieptiškių tekstas atrodo taip: Mėnuo, mėnuo mėnulėli, *dangaūs šviesūs dievaitėli*, duok jam ratą, man sveikatą, duok jam pilnystę, man *perkūno karalystę*⁸. Jei kartais šis *dievaitėlis* bei *perkūno karalystė* nėra romantiškai nusiteikusių tautosakos užrašinėtojų pramanas⁹, čia tikrai galime įžvelgti senosios lietuvių religijos bei mitologijos pėdsakų. Prisimintina, kad baltų žodis **deivas* (plg. lie. *diėvas*, la. *dīevs*, pr. *deywis*), senovėje reiškęs personifikuotą dangaus skliautą, bei griausmo ir žaibų dievo *Perkūno* pavadinimas (plg. la. *pērkuñs*, *pērkuōns*, pr. *percunis*) yra kone vieninteliai tikrai patikimi duomenys apie baltų dievus. Turint tai omenyje, kiekviena folkloro tekstų užuomina – svarstytinas ir brangus dalykas (plg. Z i n k e v i č i u s 1984, 164t.). Minėtosios *perkūno karalystės* naudai dar galime pridėti ir iš Marijampolės apylinkių žinomą eufemistinį perkūno pavadinimą *karālius Perkūnėlis* TDr I 161 (Mrj).

§ 7. Nuo šio perkūno pavadinimo labai patogų pereiti prie gausios kreipinių į jauną mėnesį grupės: šis dangaus šviesulys mus dominančiuose tautosakos tekstuose itin dažnai tituluojamas karaliumi, karalaičiu ar kunigaikščiu. Maldelėse iš viso rasti 22 tokio pobūdžio kreipiniai, pvz.: *karālius karalaitis* Ds, Antz, *dangaūs* –

⁷ Čionai dar minėtini ir kai kurie mitologinių personažų pavadinimai, ypač tikriniai velnio vardai *Deivas* ir *Deivūtė* TDr VI 165, pvz.: *Deivo* (velnio) čia jau nebėr, *spirgūtis* (perkūnas) užmušė TDr VI 165. Daugelyje Lietuvos vietų *deivėmis*, *deivėlėmis* yra vadinamos laumės, pvz.: Eikit, *deivėlės*, pas mane linų verpt Šlv, Vieną kartą *deivės* skalbė žlugtą Grk. LKŽ tai kažkodėl neakcentuojama.

⁸ Pateikėjo tvirtinimu, šią maldelę mokantys daugelis ūkininkų, tikinčių, kad ji sulaikanti tekantį kraują ir padedanti nuo visokių ligų. Tai tipiškas gydymosi magijos pavyzdys (B a l y s 2003, 231).

⁹ Laimei, Ragėlių variantas 1939 m. yra įrašytas į fonografo plokštelę.

žėmės karalėlis Žml, an dangauš karālis LzŽ, áukštas karalāiti Mrk, šviesybės ponāiti Jrb, dangauš karalāiti Rš, Jrb, Kb, Mrk, Mrc, Vlk, Kp, Rk, Dgl, karāliau, karāliau Švnč, Ml, šiōs dienōs karalāitis Rš, Dglš, gražūs ponāitis Kb, Mrc, dangauš karalēli Mrk, kunigāikšti Plš, dangauš žėmės karalāiti Trg, Pgr, dangauš karalāitis Kb, Mrk, Mrc, Zr, Mlt, dangauš karalēlis Zr, mūsų karalēli Rk, tu jáunas karalēlis Žl, šiōs nedėlios karalāiti Sld, dangauš žėmės karalāitis Antz, Sld, Ant, Mlt, ramybės karāliau Pls, jáuno mėnuo karaliūnu JnšP¹⁰, sėnas pōnas Ktv.

§ 8. Kaip matyti iš pavyzdžių, čionai jaunas mėnuo vadinamas aukštą socialinį statusą reiškiančiais žodžiais. Prie jų vartojami įvairūs pažyminiai: tai gali būti ir būdvardžiai (*áukštas, gražūs, jáunas*) ir daiktavardžio kilmininko linksnis (*dangaūs, šviesybės, dangauš, žėmės, ramybės*). Pasitaiko tautologijos atvejų, pakartojimų: *karālius karalāitis, karāliau, karāliau*. Kai kur galima įtarti skolinimą iš krikščioniškų maldų: toks atrodo, pavyzdžiui, Pelesojė užrašytas *ramybės karāliau*. Apskritai, visi šios grupės kreipiniai yra nelietuviškos kilmės. Juose galima įžvelgti ir eufemizacijos tendenciją: juk dangaus šviesulys taip aukštinamas tikintis iš jo naudos. Prisimintina, kad tokio pobūdžio eufemizmai – neretas dalykas folkloro tekstuose: velnias pasakose ir sakmėse nuolatos tituluojamas čia *peklōs valdonū* (Maž. Lietuva), čia *pėklos vyresniūoju* Btg, čia *žėmbės* (jaujos krosnies pakuros) *ponū* Šts, čia *lendrūnų ponāičiu* J; perkūnas vadinamas *ponuliū* Mrk, gyvatė – *karalėiene liepsnōta* Šmn. Vis tai vadinamieji komplimentiniai eufemizmai¹¹. Jeigu jaunas mėnuo, kaip minėta § 4–5, yra garbinimo objektas, jam priskiriamos dieviškosios galios, visai logiška būtų manyti, kad jo buvo ir privengiama. Todėl polinkis į eufemizaciją maldelių tekstuose visai suprantamas. Kita vertus, prisimintina ir tai, kad kreipiniai į aukštą asmenį (ypač į karališko kraujo asmenį, kunigaikštį ir pan.) lietuvių šnekamojoje kalboje ilgą laiką iš viso nebuvo vartojami: lietuviškai kalbantys žmonės priklausė pačiam žemiausiam visuomenės sluoksniui – baudžiauninkams. Visai kas kita – folkloro tekstai: pasakų veikėjai, kaip žinia, labai dažnai esti karaliai, jų šeimos nariai, tarnai ar dvariškiai. Vadinas, čionai ir turime ieškoti aukštą socialinį statusą reiškiančių lietuviškų kreipinių¹². Paminėkime nors kelis iš jų, dažnai pasitaikančius J. Basanavičiaus pasakų rinkiniuose, pvz.: *Jūsų mýlestos pōnai sūdžios*, leiskit man atsisveikinti BsLP II 67, Kukū,

¹⁰ Šis kreipinys greičiausiai iškraipytas: maldų ar užkalbėjimų tekstuose tokių dalykų pasitaiko palyginti dažnai. Apskritai, *a* kamieno daiktavardžių šauksmininko galūnė *-u* nėra negirdėtas dalykas, tik ji užfiksuota ne Molėtų krašte, o pietų aukštaičių plote, pvz.: *Jōnu* „Jonai“, *Pėtru* „Petrai“ (Zinkevičius 1966, 249).

¹¹ Tokį terminą vartoti yra pasiūlęs garsus anglų etnologas J. G. Frazeris (1936, 416t.).

¹² Kaimo bendruomenės šnekamojoje kalboje šiam reikalui paprastai vartojami vyresniųjų giminaičių pavadinimai: plačiau apie tai žr. Jasiūnaitė 1998, 57.

põnas karãlius, kukū, ką tu čia veži? BsLP II 293, *Šviesūs karãliau*, atiduok man paukštę su klėtka BsLP III 212, *Viėšpatie karãliau*, aš jums noriu didelę naujiena apsakyt BsLP I 50, *Šviesiãusias karãliau*, aš į ekmenį pavirsiu BsLP III 52, *Vajaũnas karãliau*, ne dovanai gaut gyvų kvietkų ragažikė BsLP I 238, Kad jeigu *šviesiãusias põnas* iš tos ligos nesirūpysite išsigydyti, tai galit ir smertį pamatyti BsLP III 59. Čionai, kaip ir maldelių į jauną mėnesį atveju, matome skolintus kreipinius: *jũsų mýlestos põnai*, *põnas karãlius*, kartais skolintas ir pažyminys, pvz., *va-jajaũnas* (karingasis) *karãliau*. Senas lietuviškas kreipinys į Dievą ar valdovą yra *viėšpatie*. Įdomu, kad ir į karalių, ir į dangaus šviesulius kreipiantis vartojami pažyminiai *šviesūs*, *šviesiãusias*: aukšto asmens atveju tai perkeltinė būdvardžio *šviesūs* reikšmė. Taip elgiamasi ir kitose tautose, plg. r. ваша светлость „jūsų šviesybe“.

§ 9. Bene didžiausią tiriamųjų kreipinių į jauną mėnesį grupę sudaro pavyzdžiai su *jaun-* šaknies žodžiais (tiek būdvardžiais, tiek ir daiktavardžiais): maldelėse jų užfiksuota 23, pvz.: *jãunas jaunikãitis* Slk, Rš, Dkšt, Dglš, Ds, Antz, Ukm, *jãunas mėnesėlis* Dglš, Šd, Žml, *jãunas mėnũlis* Ktk, Kpč, *jãunas maladykėlis* LzŽ, *jãunas mėnėlis* LzŽ, *jãunas, čýstas mėnuo* Brš, *jãunas mėnulãiti* Mrk, Kb, Vlk, Mrc, Vrn, Kp, *jãunas ponãitis* Ndz, *jãunas mėnulãitis* Ndz, Mrk, Mrc, Dg, *jãunas mėnũli* Ad, Mrk, Dg, Al, Vrn, Alv, *jãunas jaunėli* Ml, *mėnulėli jãunas* Mrk, *jãunas mėnuo* Plš, Kš, Alvt, Klm, *jãunas jaunikãiti* Rš, Plš, Ant, Dgl, Rk, *jãunas jaunuolėlis* Zr, *jãunas mėnesėli* Rk, *jãunas mėnũlie* Dzūk., *mėnuolėli jaunuolėli* Sld, *jãuno mėnuo* Alvt, *jãunas karalãiti* Ign, *jãunas mėnas* Ktv, *sėno mėno*, *jãuno mėno* Trak; pasitai-ko ir kitokių, ne kreipinio formų, kaip antai: pamačiau *jãuną jaunikãitį* An.

§ 10. Kodėl žmonės laimės, sveikatos ir sėkmės prašo būtent jauno mėnesio? Į šį klausimą būtų sunku atsakyti be plataus etnologinio konteksto. Mėnulio fazės mūsų tradicinėje kultūroje nuo seno siejamos su įvairiais burtais bei tikėjimais. Manoma, kad jaunaties metas palankus įvairiems ūkio darbams. Stojus jaunam mėnuliui, žmonių supratimu: 1) geriau dygsta, vešliau auga įvairūs augalai, pvz.: Kad *jãuns mėnuo trijų vakarų* – bulbes sodina, miežius ir kitus javus sėja BsJkn 320 (Grz); Jei Jurginės papuola *jaunamė*, tai pievos gerai žels BsJkn 102 (Mrj); *Trečioj dienoj jãunmėnesio* įčiepyts medis trečiamet žyd BsJkn 89 (Tilžė); 2) gražesni, stipresni esti gyvulių jaunikliai, pvz.: Veršiai geriau tarpsta, gimę *jaunamė* BsJkn 146 (Pn); 3) vaisosi, dauginasi ir kenksmingi gyviai, pvz.: Kopūstų nesodint *jaunamė mėnesyj*: kapos kirmėlės BsJkn 375 (šiaurės Lietuva); Kas *jaunamė mėnesyje* į pirtį eina, tam kūnas niežtės (atsiras utėlių) BsJkn 136 (Pn); 4) sekasi šiaip jau įvairūs darbai, pvz.: Kad nori turėt lengvus drabužius, tai reik *jãunu mėnesiu* pasisiūdint BsJkn 259 (Grz); 5) laimingai sekasi nuspėti savo būsimąjį, pvz.: Pirmokart kai pamatai *jãuną*, jau tik gimusį *mėnũlį*, kokio nori vyro gauti, reikia pamislyt, ir gausi Ant.

§ 11. Burtų tekstuose, kaip matyti, laikui reikšti gražiai vartojami įvairūs linksniai: ne tik vietininkas, bet ir įnagininkas. Iš Mažosios Lietuvos žinomas dūrinys *jáunmėnesis*, skirtas jaunačiai pavadinti. Pažymėtinas ir elipsės būdu atsiradęs būdvardžio *jáunas* kai kurių linksnių vartojimas jauno mėnulio fazei nusakyti: papuola *jaunamè*, gimę *jaunamè* ir pan. Dangaus šviesulys panašiuose tekstuose gražiai antropomorfizuojamas, laikomas gyva būtybe: jis *gimsta*, *auga*, *sénsta* (*dýla*). Toks dylantis mėnuo žemdirbiui, tiesa, dažnai nepalankus: jo įtaka gyvajam pasauliui visai priešinga jaunaties įtakai, pvz.: *Diltis mėnesio*, nesėk nieko, ba neaugs Km; Nenujunktų vaiko *dylumōj mėnesio*: bus blogas ir tuščias BsJkn 374 (šiaurės Lietuva); *Senagalỹ* tai labai traukias mėsa, kai verdi, o *pilnaty* – tai tada ana pučias Ant; Kaip *delčià* dilsta sergąs žmogus J; *Delčiōj* plaukai kirpt nemožna, neauga Ant. Čionai matyti įdomių mėnulio fazių pavadinimų: *delčià*, *diltis* (*deltis?*), *dylumà*, *senagalỹs* „senas mėnuo delčiai baigiantis“ (yra ir *delčiagalỹs*), *pilnatis*¹³.

§ 12. Taigi ir leksikologui su burtais būtų ką veikti. Vis dėlto grįžkime prie § 10 pradžioje suformuluoto klausimo apie jaunaties įtaką grožiui ir sveikatai. Nesunkiai pastebėsime: § 10–11 pateikti burtai bei tikėjimai rodo, kad jaunas mėnuo palankiai veikia augimą, vešėjimą, vaisingumą, o senas mėnuo šiems dalykams kenkia. Ypač gerai tai matyti iš gydomosios magijos pavyzdžių. Išdilsai kai *diēlčius mėnuo*, sudžiūsi kai liekno švendrė BsJkn 214 (Grz). Tai užkalbėjimo tekstas, padedantis nuo ligų, slogučių ir piktųjų dvasių. Ši folkloro formulė, susidedanti iš dviejų lyginamųjų veiksmažodinių frazeologizmų, populiarai šiaurės Lietuvos užkalbėjimuose. Pirštu prikišamai matyti, kad tai puikus panašumo (similinės, analoginės) magijos pavyzdys: augalai, gyvūnai ir žmonės tarsi seka augančio, pilnėjančio arba dylančio, mažėjančio mėnulio pavyzdžiu. Kaip rašo § 8 minėtasis anglų etnologas J. G. F r a z e r i s (1968, 80), magija gali remtis dviem principais: 1) panašumas kuria panašumą, 2) kada nors greta buvę daiktai veikia vienas kitą ir toliau. Burtininkas paprastai mano, kad pasieks reikiamo efekto, vykusiai imituodamas kokį nors reiškinį. Jam atrodo, kad tam tikras jo elgesys su daiktu būtinai paveiks žmogų, kuriam tas daiktas priklausė. Kalbėdamas apie šiuos reiškinius, F r a z e r i s vartoja terminus 1) homeopatinė magija¹⁴ ir 2) kontaktinė magija.

§ 13. Taigi, panašumas kuria panašumą: kreipkis į jaunaties pjautuvėlį *jáunas jaunėli*, *jáunas jaunikáiti* ar *mėnuolėli jaunuolėli*, ir pats būsi jaunas ir gražus.

¹³ Antalieptiškiei, kiek man žinoma, žodžius *pilnatis*, *jáunatis* kirčiuoja baritoniškai.

¹⁴ Autorius pateikia ir homeopatinės magijos pavyzdžių. Jeigu indėnas nori pakenkti savo priešui, jis išsidrožia medinę figūrėlę ir įsmeigia adatą jai į galvą arba į širdį. Burtininko supratimu, priešui nuo to turi skaudėti. Kinai mano, kad kiekvienas gali labai pakenkti žmogui, keikdamas jo atvaizdą, ypač jeigu ant jo užrašytas nekenčiamo žmogaus vardas ir horoskopas (F r a z e r i s 1968, 81).

Panašūs kreipiniai, tautologijos atvejai apskritai būdingi folkloro tekstams, ne tik maldelėms į jauną mėnesį. Jų dažnai pasitaiko liaudies dainose, plg.: *Seseraite jaunuolaite*, pasikloniok savo motušėlei! Sln; Kraitelį klėtelėn, žirgelį stainelėn, o aš jauną jaunuolėlę šviesion seklytelėn LLD II 174 (Č). Ypač minėtina folkloro tekstų tendencija su dangaus šviesuliais – saule, mėnesiu, žvaigždėmis – lyginti jauną, sveiką, gražų žmogų, pvz.: Būčiau žaliavus kaip rūtų šakelė, būčiau žibėjus kaip danguj žvaigždėlė LTR (Brž); Tėvulio dvare saulele užtekėtau, už baltų skobnelių lelija pražydėtau LTR (Mrk). Iš tautosakos ši tendencija plinta ir į tarminę šnekamąją kalbą, frazeologiją, pvz.: *Šviesi dukrelė kai saulytė*¹⁵, raudona kai žemuogė Ds; *Merga graži kap žvaigždė* Dglš; *Graži kaip saulės duktė* LTR (Gdr). Pasitaiko sudėtingos struktūros, išplėtotų folkloro formulių¹⁶, kuriose minimi visi dangaus šviesuliai kartu. Jos vartojamos pasakų tekstuose, kur minimas nepaprasto, labai puikaus kūdikio, dažniausiai karalaičio, gimimas arba kokie nors stebuklingi gyvūnai pagalbininkai, pvz.: Ma[no] bus visi vaikeliai gražūs: *kaktoj saulelė švies*, o *pakaušy mėnelis žibins* (ps.) Dv; Aš jam tokį sūnų pagimdyčia: *saulė kakt[o]je*, *mėnuo pakaušy*, *visas žvaizdėtas* SIm; *Kakt[o]je saulė*, *mėnuo pakaušė[je]*, *žvaizdės alkūnės[je]* (ps.) Grd; Vieno arklio *kaktoj žvaigždė*, kito arklio – *saulė*, trečio – *mėnuo*, ir visi labai razšvietė GrvP 75¹⁷. Panašūs atvejai rodo, kad maldelės į jauną mėnesį mūsų tautosakoje nėra izoliuotos: jų kalbai būdingi tradiciniai stereotipai randami ir liaudies dainose, o tradiciniai įvaizdžiai, siejami su dangaus šviesuliais – viso mūsų folkloro savastis¹⁸. Palyginimuose, kuriuose minimi dangaus kūnai, galime išvelgti ir panašumo magijos elementų (plg. § 12).

§ 14. Reikia pripažinti, kad toli gražu ne visi maldelių į jauną mėnesį tekstai aiškūs iš pirmo žvilgsnio: jie užrašyti įvairiu laiku, labai skiriasi užrašinėtojų išsilavinimas ir kompetencija. Iškraipymų gali atsirasti ir todėl, kad panašūs tekstai

¹⁵ Rytų kraštuose įprasta labai gražų žmogų (tiek vyrą, tiek moterį) lyginti su mėnuliu. Plg. šiuos pavyzdžius iš „Tūkstančio ir vienos nakties“ (1994, 5, 53): Dar jis turėjo sūnų, vardu Ganimas ibn Ajobas, *gražų kaip mėnulio pilnatis*; Jis pamatė daugiau nei dvidešimt vergių, *panašių į mėnulus*, jos ėjo apsupusios tą merginą, o ši *atrodė nelyg mėnuo tarp žvaigždžių*.

¹⁶ Baltarusių kalbininkės, folkloro kalbos specialistės K. Giulumianc nuomone, folkloro formulės nuo folklorinės kilmės frazeologizmų skiriasi tuo, kad joms būdinga daugianarė leksinė-gramatinė struktūra: frazeologizmu paprastai virsta vienas iš tos struktūros elementų (Giulumianc 1978, 17).

¹⁷ Vėliau šnekamojoje kalboje tokios puošnios, prašmatnios konstrukcijos paprastai subyra į trumpesnius, „žemesnio“ stiliaus, kartais ironiškus frazeologizmus, pvz.: Ką ten su juo beprasidedi – jam jau *pakaušy mėnuo šviečia* (praplikęs) KIK 17, 79 (Jnš); *Žvaizdė kakt[o]je*, milicininkas Rdn; Vieną tą mergelę ir teturėjo *kaip saulę kakt[o]je* – vienturtelę End.

¹⁸ Plg. dar dažną pasakose saulės, mėnulio ar žvaigždžių drabužių motyvą, pvz.: *Žuvelės dau adiežią kap mėnulis* – labai gražią, blizgančią GrvP 127; Prabuvo keturias nedėlias ir atnešdo *mėnulio suknią* GrvP 507.

perduodami žodžiu ir neturi būti keičiami, antraip gali netekti magiškujų savybių. Maldelėse su *jaun-* šaknies žodžiais irgi pasitaiko keistų dalykų, pvz.: *Sėno mėno, jáuno mėno*, tau karūna, man sveikata visą šitą *mėno* Trak. Dėl paties dangaus šviesulio vadinimo žodžiu *mėnas* didesnių problemų nekyla. Toks *a* kamieniui priklausantis žodis žinomas iš rytų aukštaičių vilniškių, vakarų aukštaičių kauniškių bei pietų aukštaičių ploto, pvz.: *Mėnas* pažibino per langą Lz; Ėjau per lieptus, pažudžiau raktus: *mėnėlis* pažibino, saulelė rado (rasa) Š; *Mėnėli*, ar jūs nematėt balto vilko? BsLPI I 240 (Mrj); Užtekėjo šviesus *mėnas* tarp dviejų žvaigždelių LMD (Lzd); Še, jau *mėniukas* teka Skr. Sudėtingesnis dalykas – kilmininko vartojimas įprastinėje kreipinio vietoje. Panašiais atvejais, mano galva, nėra kitos išeities, išskyrus mėginimą lyginti keistąjį tekstą su kitais netolimosiose vietovėse užrašytais maldelių tekstais. Juose randame tokius kreipinius į jauną mėnesį: *jáuno mėno Diėvas pōnas* Kš, *jáunas mėnas, sėnas pōnas* Ktv, *jáuno mėno, sėno tėvo* Prn, Kš, *jáuno mėno kunigáikštis* Stk. Lyginant juos, matyti, kad „kilmininkinis“ kreipinys galėjo atsirasti elipsės būdu iš *jáuno mėno kunigáikštis* ar *jáuno mėno Diėvas pōnas*. Netekęs vardininko, į šio vietą jis prisijungė dar vieną kilmininko konstrukciją. Taip atsirado prieniškių *jáuno mėno, sėno tėvo*, o paskui dėl inversijos ir elementų kaitos – ir Trakų variantas *sėno mėno, jáuno mėno*. Pasakymo prasmė, čia, matyt, neturi lemiamos įtakos. Dar komplikuočiau Trakų varianto pabaiga: man sveikata *visą šitą mėno*. Ar čia turima galvoje *visą šitą mėną* „mėnesį“ ar *viso šito mėno*?¹⁹

§ 15. Maldelių tekstuose pasitaiko ne tik savito linksnių vartojimo, bet ir žodyno keistybės. Minėtinas Kùktiškėse užrašytas kreipinys į mėnesį *jáunas mėnùlis, sėnas gabriùlis*. LKŽ greta *gabriùlio* esama klaustuko: tai retas, niekur kitur nevartojamas žodis. Gal jį galima būtų sieti su suvalkiečių *gābras* „pikta dvasia, siaučianti pūgos metu“, o ši – su žemaičių *gābrė* „apsleidėlis, susivėlėlis“ Gng, Vvr, *gabrilà* „žmogus ilgais susivėlusiais plaukais“ Plt, *gabrānas* „ilgi susivėlę plaukai, čiupra“ Plt, Skd, Yl. Toliau giminiški žodžiai būtų *gābana* „šiaudų ar šieno nedidelis glėbelis“ Ds, Kp, Jnšk, Srv, *gabsnėlė* „gabanėlė“ Pc, *gabstà* „glėbelis, gabana“ Kair ir pan. (plačiau apie *gab-*, *geb-*, *gob-* šaknų žodžius ir jų kilmę žr. Būga 1961, 943–947). Kaip semantinę paralelę dar galima būtų nurodyti žodį *kūžinas* „velniukas, kipšas“ Vvr, Grg ir *kūžas* „pagrėbštų pėdas“ Ds, „kuokštas“

¹⁹ Neatmestinas ir toks aiškinimas: kilmininko linksnis laikui reikšti rytų aukštaičiams įprastat, pvz.: atskėliau *rýto*, grįžau *vākaro* Ant „atsikėliau rytą“, „grįžau vakarą“. Iš Basanavičiaus tekstų matyti, kad taip būta ir vakarų aukštaičių plote, plg.: Seni žmonys pasakoja, kad Ablius su Kainu mėnuly gyvena. Kaip, sako, sėno mėno, tai jie būna seni, o kaip jáuno, tai jie jauni BsJkn 333 (Kt). Gal čia kartais eliptinė konstrukcija? Plg. *jáuno mėno* laike, *jáuno mėno* laiku, *jáuno mėno* laikas ir pan.

Mlt, Trgn, *kūžintis* „jauktis, veltis“ Rs, *káužėti* „apaugti pelėšiais, apmūsyti“ Rt, Vks (J a s i ū n a i t ě 2001, 183). Vadinasi, spėtina *gabriūlio* reikšmė būtų „apsileidėlis, pasišiaušėlis“: galimas daiktas, kad iš jauno mėnesio būdavo ir pasišai-poma²⁰.

§ 16. Kiti kreipiniai į jauną mėnesį panašių sunkumų kalbininkui, rodos, neke-lia. Tokie yra, pavyzdžiui, kreipiniai su būdvardiniais pažymieniais, reiškiančiais šiam dangaus kūnui būdingą savybę skleisti šviesą arba nurodančiais jo spalvą. Tiriamų maldelių tekstuose rasti 6 tokie atvejai, pvz.: *šviesūs šviesūs mėnulėli* Slk, Kzt, *šviesūs mėnuo mėnesėli* Dj, *šviesūs mėnesėlis* Ps, *mėnesėli baltasai* Slk, Kzt; čia minėtinos ir ne kreipinio formos *mėnesį* – *ant dangauš šviesybę* Rm bei Tegul bus pagarbintas *šviesūs mėnesėlis!* Žml. Pastarasis pavyzdys aiškiai susijęs su krikščio-niška malda: plg. kitos maldelės į jauną mėnesį pradžią Tegul bus pagarbintas *Jé-zus Krīstus!* Krž. Vadinasi, čia turimas akivaizdus substitucijos atvejis: kreipinys į mėnesį vartojamas vietoj dievavardžio. Kreipinyje *mėnesėli baltasai* randame pa-žyminį po pažymimojo žodžio, o tai irgi būdinga maldų tekstams ir teikia jiems ekspresyvumo, plg.: Šventas *Diēve*, šventas *galingāσαι!* Ant. Šis maldos fragmentas vartojamas šnekamojoje kalboje dėl ko nors nustebus ar supykus. Taip elgiamasi ir tautosakos tekstuose, pvz.: *bernėli jáunasai*, *vaikėli māžasai* ir pan. Belieka pridur-ti, kad būdvardis *šviesūs* yra pastovusis tautosakos tekstų mėnulio epitetą, pvz.: Kad sulaukčiau subatvakarėlio, užtekančio *šviesauš mėnesėlio* Vb; Iš kur užtekejo *šviesūs mėnuolėlis?* LTR (Slk). Mėnulis kaip šviesumo etalonas minimas ir tradici-niuose kalbos stereotipuose, pvz.: *Šviesū kap nuo mėnulio* Plv. Maldelių į jauną mėnesį tekstuose dar pasitaiko lietuviškas jo epitetą *švarūs* bei slavizmas *čystas*, pvz.: *kap tu čystas*, apčystyk ir mane Mrk; Kad aš būčiau toks *švarūs*, kaip tu *švarūs* Ant. Taip sakydami, antalieptiškiei liedavo vandenį ant karpų, tikėdami jas išnyk-siant. Vadinasi, čia turime tipišką panašumo magijos atvejį.

§ 17. Pasitaiko, kad kaip kreipinys į jauną mėnesį vartojamas tik pats jo pavadi-nimas (vienas arba drauge su mažybinių priesagų vediniais). Tokių kreipinių mal-delių tekstuose negausu: užfiksuoti 6 atvejai, pvz.: *mėnūli mėnulāiti* Trg, šviesk, *mėnesėli* Kp, *mėnuo*, *mėnuo mėnulėli* Ant, Ut, Dgč, *mėnulāiti* Dg, *mėnūli*, *mėnūli* Alv, *táu*, *mėnūli* Trgn. Čionai matome tautosakos tekstams būdingų pakartojimų bei tautologijos atvejų: jie sietini ir su eilėdara, nes padeda suformuoti reikiamo

²⁰ Šiaip jau mėnulį įzeisti pavojinga: jis už tai gana žiauriai keršija. Plg. Kupiškyje užrašytą sakmę: Sako, seniau išėjus mergaitė vakare vandenio parnešti su nėšiais, ir buvo neaiški mėnesie-na. Tai ji ir sakanti: „Tokia mėnesio šviesa – mano užpakalis geriau pašviestų“. Tai mėnuo ją ir prarijo su visais kibirais ant pečių: mum ir matos lyg žmogaus veidas mėnesyje LTs IV 422. Ši etiologinė sakmė aiškina mėnulio dėmių atsiradimą (plg. dar 19 išnašą). Panašių dalykų matome ir tikėjimuose, pvz.: Nerodyk su pirštu į mėnesį: pritrauks BsJkn 235 (Grz).

skiemenuų skaičiaus eilutę. Tokie kreipiniai įprasti tautosakos tekstams: kaip pavyzdį galima pateikti pasakos dainuojamąjį intarpą, kuriame į danguje šviečiantį mėnulį kreipiasi tėvų netekusi našlaitė: Oi mėnūli mėnulėli, pasakyki manei jaunai, ką danguj beveikia mano tėveliai? BsLPI II 230 (And)²¹.

§ 18. Nuo šio emocingo teksto paranku pereiti prie įdomesnių, maldelėse į jauną mėnesį rečiau pasitaikančių kreipinių. Tokių pavyzdžių tiriamuose tekstuose pasitaikė tik keletas, plg.: *dangaūs tėvūli Vrn, dangaūs vařtuos mėnuo Ad, Sveiks, mėnuo! Kš, áukso ragėli Ad*. Matyti, kad Kaišiadorysė užrašytoje maldelėje su dangaus šviesuliu sveikinamasi paprastai ir gana familiariai: *Sveiks, mėnuo!* Labai įdomūs, kitur neužfiksuoti abu Adūtiškio pavyzdžiai. Ypač tai pasakytina apie kreipinį *áukso ragėli*. Kad mėnulis turi ragučius, iš kurių padėties sprendžiama apie giedrą ar lietų, žinome daugiausia iš orų spėjimų – vadinamosios liaudies meteorologijos. Kartais apie juos kalbama ir įvairiuose žemdirbystės papročiuose bei tikėjimuose, plg.: Jei mėnulis jaunas ir *ragėliai* riesti – prieš gerą orą, daugiau išsitiesę – prieš prastą orą Snt; Miežius sėki į mėnulio *ragučius* (kai jaunas mėnuo) Klvr; Jei mėnulis žiemą ištisas, viršun *ragai* – bus giedra Trgn. Kad jaunas mėnuo raguotas, matome ir iš tautosakos tekstų, pirmiausia – iš mįslių, pvz.: Šulny *raguolis* (mėnuo) Vžns; Laukas nematuotas, avys neskaitytos, *piemuō ragúotas* (dangus, žvaigždės, mėnuo) LTs V 449²². Mįslėse, kaip ir maldelių tekstuose, mėnuo antropomorfizuotas: čionai matome gražią raguoto piemens, ganančio aveles, metaforą. Platesniame folkloriniame bei etnologiniame kontekste Adūtiškio teksto kreipinys *áukso ragėli* nebeatrodo vienišas: tai metoniminės prigimties perkeltinės reikšmės pasakymas, taikomas dangaus šviesuliui pavadinti²³.

²¹ Mėnulis jai atsako: Tavo tėvelis midų vyną geria, tavo motutė gijas daro. Čia labai įdomu tai, kad mėnuo – dangaus gyventojas – žino, ką veikia mirusieji. Dangaus šviesulių puikaus regėjimo ir visažinystės motyvą randame ir kitose pasakose, plg.: Klausia par saulę – neregėjau, klausia par mėnulį – neregėjau, par žvaigždes – niekas nieko neregėjo jau GrvP 272. Labai panašų į lietuviškąją dialogą matome ir rusų užkalbėjimuose nuo dantų skausmo, plg.: «Месячек Владимир! Ты на том свете был?» – «Был». – «Родителей моих видел?» – «Видел». – «Болят у них губы, зубы?» – «Нет, не болят». Пусть у рабы Божьей (имя) не болят RZZ 237. Su regėjimu susiję ir kai kurie tikėjimai, pvz.: Nerodyk pirštu į saulę, mėnesį ir žvaigždes: Dievui akį išdursi BsJkn 357 (Ut). Įsitikinimas, kad dangaus šviesuliai – dievybės akys, yra labai senas. „Rigvedoje“ saulė vadinama dievų Mitros, Varunos ir Agni akimi. Heziodui ji – viską reginti Dzeuso akis. Makrobijus saulę vadina Jupiterio akimi. Senovės germanams tai dievo Votano, sudievinto dangaus skliauto, akis (Ta j l o r 1989, 169).

²² Kartais metaforiškai *ragais* pavadinami ir šviesūs saulės spindulių pluoštai, plg. Saulytė *ragūs* kiša (šviečia pro debesis) Trgn.

²³ Įdomu, kad visai analogišką kreipimąsi į jauną mėnulį randame ir rusų užkalbėjimuose nuo dantų gėlimo, pvz.: Свят злат месяц, золоты твои рога, был ты за горами, был ты за долами, за сионскими морями, лежат во гробе там Адам и Ева. Как у Адама и Евы ничего не болит:

§ 19. Kaip bus matyti toliau, šiame kontekste gerai dera ir kitas Adūtiškio apylinkėse užrašytas folklorinis kreipinys: *dangaūs vartuos mėnuo*. Kad ne tik dangus, bet ir pekla (pragaras) turi vartus, žinome tiek iš religinio pobūdžio tekstų (pavyzdžiui, šermenų giesmių), tiek ir iš žodinės liaudies tradicijos kūriniių (pasakų, sakmių). Būtent šis šaltinis davė daugelį folklorinės kilmės frazeologinių junginių, susijusių su rūpimomis realijomis, pvz.: Gina kaip šventas Petras *dangaūs vartūs* (labai energingai) Mrk; *dangaūs vartai* atsiradė „laimė nusišypsojo, pavyko“ Varn, LzP; *pėklos vartai* „įėjimas į kokią nemalonią vietą“ End; *dangaūs vartūs* atverti „pasiiekti laimę“ Dovyd. Tai, be abejo, neseni, su krikščionybe, liaudiškomis tikėjimo formomis sietini posakiai. Maldelės tekste dangaus vartai siejami su mėnuliu²⁴, o ne, kaip įprasta, su šv. Petru, garsiuoju jų sargu ir raktininku.

§ 20. Paskutinis šios grupės kreipinys *dangaūs tėvūli* užrašytas Varėnoje. Mėnulio vadinimas tėveliu, giminystės terminu – ne naujiena tautosakos tekstuose, ypač ten, kur kalbama apie našlaitę ir jos vargus, plg.: *Mėnuo tėvėlis* dalelei skirti, saulė motulė kraiteliiui krauti, sietynas brolis šaly sėdėti Ob; Tu mano *tėvėli*, *šviesūs mėnesėli*! Prng; *Mėnuo tėvėlis* dalelę skyrė, skyrė dalelę žalų margelių Ob; *Mėnūli tėvėli*, apgink mane nuo neprieteliū! (prašosi velnio persekiojama mergaitė) TDr III 148. Liaudies dainose matome našlaitę globojančią sutuoktinių porą²⁵ – *mėnūlį tėvėlį* ir *saulę motulę*, šios šeimos narys yra dar ir *sietynas brolis* – žvaigždynas. Įdomu, kad šios plačiai žinomos dainos Obelių variante mėnuo valdo galvijų bandą ir iš jos skiria dalį našlaitei nuotakai. Šiaip jau giminystės terminų vartojimas – kaimo bendruomenėje įprastas dalykas: tarminėje šnekamojoje kalboje jie paprastai atlieka tradicinių maloninių kreipinių – melioratyvų vaidmenį (plg. J a s i ū n a i t ė 1998, 49t.).

ни губы, ни зубы, ни кости, – так и у меня, рабы Божьей (имя), не болели бы RZZ 236. Урач panaši į lietuvišką kito užkalbėjimo pradžia: Млад месяц, золоты рога, царь-батюшка, вся все-ленная – нам Царство небесное RZZ 234. Čia matome ne tik analogiškus kreipinius, bet ir dangaus karalystę (plg. § 6). Norint ką tvirčiau pasakyti apie skolinimosi galimybes, reikėtų atidžiai tirti pirmiausia baltarusišką medžiagą.

²⁴ Labai panašių dalykų esama ir latvių tautosakoje, tik čia jie, ko gero, senesnės kilmės, plg.: Rit' riti, Mēnestiņ', vārtnus vērti, nu nāk Saulei trejādi viesi: nāk tēvs, nāk māte, nāk bāleliņi, nāk mazas māšiņas kā magonites „Riedėk, Mēnesēli, varteliū verti, pas Saulę ateina trejopi svečiai: ateina tēvas, ateina motina, ateina broleliai, ateina mažos sesytės kaip aguonytės“ (Š m i t a s 2004, 31).

²⁵ Mitas, kad saulė ir mėnuo – sutuoktinių pora, plačiai žinomas įvairiose tautose. Įvairuoja tik jų lytis: vienur, pavyzdžiui, graikų ir romėnų tradicijose, saulė laikoma vyru, o mėnulis – moterimi. Kitur mėnuo yra tėvas, o saulė – motina (taip elgiasi senovės germanai bei semitų tautos) (Š m i t a s 2004, 17t.). Pietų Amerikos indėnai muiskai (Kolumbija) bei senieji inkai (Peru) irgi manė, kad saulė yra vyriškosios, o mėnulis – moteriškosios lyties: ši nepaprasta pora davusi žmonėms civilizaciją (T a j l o r 1989, 170).

§ 21. Galiausiai beliko aptarti paskutinę kreipinių į jauną mėnesį grupę – sudėtingesnius išplėstinius kreipinius. Tokių kreipinių maldelių tekstuose rasta 21, bet dėl ribotos straipsnio apimties juos visus pateikti netikslinga: praktiškai visi jų elementai jau nagrinėti anksčiau. Čionai paminėsime tuos atvejus, kuriems būdinga išplėsto būdvardinio arba veiksmožodinio palyginimo struktūra, pvz.: *jáunas jaunikáitis, gražūs kaip ponáitis* Klt, *jáunas ménuo jaunikáitis, ánas sėdi kaip ponáitis* Ut, *jáunas ménuo jaunuláitis, apsirėdęs kaip ponáitis* Ut, *jáunas jáunas ménuoláitis sėdi danguj kaip ponáitis* Ut, Slk, *jáunas ménuo jaunikáitis sėdi danguj kaip ponáitis* Ut. Tokį palyginimą, kaip žinia, sudaro: 1) tai, kas lyginama, 2) tai, su kuo lyginama, 3) bendras abiejų daiktų ar reiškinių veiksmas ar požymis (plg. J a s i ū n a i t ė 1996, 6). Tiriamuose pavyzdžiuose *jáunas ménuo* visur lyginamas su *ponáičiu*: būdvardinuose palyginimuose bendras jų požymis nusakomas žodžiais *gražūs, apsirėdęs*, o veiksmožodiniuose palyginimuose bendras jų veiksmas reiškiamas veiksmožodžiu *sėdi*. Panašūs palyginimai būdingi ir kitiems tautosakos tekstams, pvz.: Mano brolelis kaip *ponaitėlis*, skaitūs veideliai kaip putinėliai JV 916.

§ 22. Aptarus kreipinius į jauną mėnesį, reikėtų dar bent trumpai paminėti ir maldelėms labai būdingas folkloro formules, kurias glaustai galima būtų pavaizduoti tokia schema: tau..., man..., pvz.: *táu áukso karūnà, è mán ščėstis ir dalià* Ml, Ant. Tokių formulių maldelėse didelė daugybė: esu užfiksavusi 51 skirtingą variantą. Mano galva, visų jų išvardinti čia nėra būtino reikalo: apie jas galima būtų parašyti ir atskirą straipsnelį. Trumpai aptartina šių formulių gramatinė sandara. Jose gali būti vartojami: 1) daiktavardžio vardininkai (vieni ar su priklausomais žodžiais), pvz.: *táu áukso karūnà, o mán sveikatà* Kp, Rš, Slk, *táu pilnatīs, mán sveikatà* Ds, Ut, Šd, Prng, *táu garbė, mán šlovė* Žml, *táu jaunystė, mán ponystė* An, *táu áukso karūnà, mán láimė viečnà* Kp; 2) kiti daiktavardžio linksniai (galininkas, kartais su priklausomaisiais žodžiais), pvz.: *táu pilnà rātą, o mán sveikātą* Plš, Klt, *tau pilnystė, o mùm perkáno karalystė* Ant, Rk, *táu danguj áukso rātą, mán gyvėnt sveikātą* Slk, Švnc, *táu jaunystė, mán bagotystė* Rš; 3) prielinksninės konstrukcijos, pvz.: *táu į pilnatį, o mán į sveikātą* Kš, *táu ant pilnaties, o mūmi ant sveikatos* Ndž (slaviška konstrukcija), *táu ant pagādos, o mán ant sveikatos* Kš, *táu ant dangaiūs su žvaiždėlėmis, mán ant žēmės su žmonėmis* Šd; 4) veiksmožodžių bendratys, pvz.: *táu pribūt, o mūmiem sveikiem būt* LzŽ, *táu žibėti, mán veizėti* Klm, *táu sudilti, o mán pražilti* Trg, *táu sudiltie, mán gyvėntie* Plš, Klt. Aptariamiosios folkloro formulės yra iš esmės gero linkėjimai ir jaunam mėnesiui, ir sau pačiam, pagrįsti vis tuo pačiu panašumo magijos principu: mėnuliui linkima augti į pilnatį ar sėkmingai sudilti, žmogui – gyventi, būti sveikam, laimingam ir turtingam.

§ 23. Šiame darbe pagal išgales ir sugebėjimus stengtasi atskleisti maldelių į jauną mėnesį įvairovę, išryškinti būdingąsias jų ypatybes. Neišvengiamai reikėjo

pateikti ne tik rytų Lietuvos medžiaga, bet aprėpti ir kitas mūsų krašto sritis. Kaip matyti iš straipsnio, maldelėse esama savų ir svetimų, tradiciškai lietuviškų, su senąja religija bei pasaulėžiūra sietinų bei aiškiai krikščioniškų elementų. Čia savo svarų žodį dar turėtų tarti folkloristai bei religijotyrininkai. Manychiau, turėtų ką pridurti ir kalbų kontaktų tyrinėtojai. Tik visų pastangomis atgaivinsime senokai užmirštą idėją, kad tiek tarmės, tiek folkloras, tiek liaudies pasaulėžiūros elementai yra glaudžiai susiję, todėl ir tyrinėtini drauge.

МОЛИТВЕННЫЕ ОБРАЩЕНИЯ К МОЛОДОМУ МЕСЯЦУ В ФОЛЬКЛОРЕ ВОСТОЧНОЙ ЛИТВЫ: ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Резюме

В статье с этнолингвистической точки зрения рассматриваются так называемые молитвенные обращения к молодому месяцу, широко известные в литовском фольклоре. Подобные тексты относятся к лечебной магии: их произносящий человек надеется на счастье, здоровье, благополучие в личной жизни. Как сама структура таких текстов, так и их лексический состав указывают на тесную связь их с подобными текстами славянского фольклора, особенно польского и русского. Об архаичности молитвенных обращений к молодому месяцу свидетельствует то, что в них тесно переплетаются элементы языческого и христианского происхождения.

LITERATŪRA

- Balys J., 2003, Liaudies magija ir medicina, – T. p. aut., Raštai, IV, Vilnius, 219–281.
BsJkn – Juodoji knyga, sud. J. Basanavičius, Vilnius, 2004.
Būga K., 1961, Rinkiniai raštai, III, Vilnius.
Frazer J. G., 1936, The golden bough, II. Taboo and the perils of the soul, London.
Frazer J. G., 1968, The roots of magic, – Every man his way: Readings in cultural anthropology, Englewood Cliffs, New Jersey, 79–119.
Giulumianc, 1978 – К. М. Гюлумянц, Фольклорные элементы во фразеологии современных славянских языков, Минск.
Gimbutienė M., 1994, Senovinė simbolika lietuvių liaudies mense, Vilnius.
GrvP – Gervėčių pasakos, sud. A. Seselskytė, Vilnius, 1997.
Jasiūnaitė B., 1996, Daugailiškių tradiciniai palyginimai, – Kalbotyra, XLV (1), 5–19.
Jasiūnaitė B., 1998, Mūsų maloniniai kreipiniai, – Kalbotyra, XLVII (1), 43–61.
Jasiūnaitė B., 2000, Iš lietuvių mitologinės leksikos: *baūbas* bei jo padermė, – Baltistica, XXXV (2), 171–191.
Karaliūnas S., 1997, Kalba ir visuomenė, Vilnius.
LUŠ – Lietuvių užkalbėjimų šaltiniai: elektroninis sąvadas, sud. D. Vaitkevičienė (LLTI spaudai rengiamas leidinys).
RZZ – Русские заговоры и заклинания, отв. ред. В. П. Аникин, Москва, 1998.
Šmitas P., 2004, Latvių mitologija, Vilnius.

Tajlor, 1989 – Э.Б. Тайлор, Первобытная культура, Москва.
Tūkstantis ir viena naktis, II, Vilnius, 1994.
Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.
Zinkevičius Z., 1984, Lietuvių kalbos istorija, I, Vilnius.

Birutė JASIŪNAITĖ
Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lietuva
[birute.jasiunaite@ff.vu.lt]